

Hledání ideálního státu.

Cesta do Ofírské země M. M. Ščerbatova mezi historickým mýtem a utopií*

Marek Příhoda

LOOKING FOR AN IDEAL STATE. JOURNEY TO THE LAND OF OPHYR BY M. M. SHCHERBATOV BETWEEN HISTORICAL MYTH AND UTOPIA

This paper analyses M. M. Shcherbatov's unfinished work *Journey to the Land of Ophyr*. Shcherbatov's utopia reflects upon his own perception of the Russian history which was based on the myth of historical fracture resulting from Peter the Great's reforms.

KEYWORDS:

Peter the Great; 18th Century; Old Russia; Imperial Idea; Westernization; Enlightenment; Utopia

Život Michaila Michajloviče Ščerbatova (1733–1790), typického představitele šlechtické inteligence petrohradského Ruska, naplňuje různorodá aktivita zahrnující společenské angažmá včetně výkonu vysokých státních funkcí i činnost badatelskou a publicistickou. Ščerbatov bezesporu patří mezi nepřehlédnutelné ruské politické myslitele a historiky epochy osvícenství. Jeho vskutku životním dílem se stal rozsáhlý přehled dějin Ruska pod názvem *Ruské dějiny od nejstarších dob*, dovedený do roku 1610, tedy do vrcholu Smuty.¹ Ščerbatovův přístup k minulosti se zakládá na vědomí významu studia dějin, jež se mohou stát přímým návodem pro jednání do budoucna. Ščerbatov jako politický myslitel se může opřít o vynikající znalost evropské myšlenkové tradice a historie. V jeho díle se projevuje přímá inspirace soudobou západoevropskou filozofií (v oblasti politického myšlení zejména Charlesem Montesquiueuem), což nám umožňuje dát jeho intelektuální odkaz do souvislostí nejen s domácím prostředím a historickou zkušeností, ale i s evropským politickým myšlením včetně tradice utopických projektů.

První a poměrně opožděné vydání klíčového Ščerbatovova spisu *O úpadku mravů v Rusku* tiskem (až v roce 1858) spolu s dílem Alexandra Nikolajeviče Radiščeva *Cesta z Petrohradu do Moskvy* osudově ovlivnilo jeho hodnocení jako představitele šlechtického konzervatismu či přímo zpátečníka.² V centru naší pozornosti se ocitne ne-

* Tato studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P12 *Historie v interdisciplinární perspektivě*, podprogram č. 205 605, *Profilace — asimilace — koexistence — integrace — reflexe (vývoj jazykových, konfesních, etnických a národních identit v areálu východní a jihovýchodní Evropy)*.

1 Михаил Михайлович ЩЕРБАТОВ, *История Российская от древнейших времен*, Санкт-Петербург 1770–1791.

2 Александр Николаевич РАДИЩЕВ — Михаил Михайлович ЩЕРБАТОВ, *О повреждении нравов в России князя М. Щербатова и Путешествие А. Радищева (Факсимильное издание)*, Москва 1983.

dokončené pozdní dílo, označované jako utopický román, *Cesta do Ofírské země pana S ... švédského šlechtice*, napsané v letech 1783–1784 (tiskem poprvé až v roce 1896).³ Základní otázka, kterou si každý, kdo se pokouší o hlubší analýzu románu, musí položit, zní, do jaké míry se ve zřízení utopického Ofíru (Ofírského impéria či Ofírské země), vykresleného do nejmenších podrobností, odrážejí Ščerbatovy vlastní politické názory a projekty. Jinými slovy, nakolik lze ztotožnit postoje Ščerbatova — myslitele a ústřední postavy díla — cestovatele, který postupně pod vlivem pobytu v Ofíru přichází k poznání předností tamního zřízení v porovnání s poměry panujícími v Evropě, konkrétně v jeho domovské Francii. Přes románovou formu lze jen stěží Ščerbatovovu utopii posuzovat mimo kontext autorovy politické filozofie a historiozofie. Jednou z interpretačních možností, která se nabízí, je pojetí *Cesty do Ofírské země* jako literárního vyjádření autorových názorů na budoucnost Ruska. V každém případě můžeme jen obtížně Ščerbatova jako postavu soudobého společenského života, politického myslitele a autora utopického románu od sebe oddělit. Všechny tři pro nás důležité roviny odkazu této neobyčejné osobnosti musíme pojímat jako jeden organický celek.

SOUČASNOST A HISTORICKÁ PAMĚŤ OFÍRU

Děj románu *Cesta do Ofírské země* se odehrává v 18. století ve smyšleném státě, rozkládajícím se u jižního pólu, kam v nouzi připlouvá posádka francouzské lodi s hlavním hrdinou a vypravěčem v jedné osobě, šlechticem narozeným ve Švédsku. Jediná přímá spojnice mezi světovými dějinami a Ofírským impériem je zjištění, že se jedná o stejnou zemi zmiňovanou v Bibli (Starém zákoně) v souvislosti se stavbou Šalamounova chrámu. Od samotného počátku dostává čtenář jasné signály, že existuje řada paralel mezi literárním Ofírem a Ruskem, přesněji mezi historií románového státu a Ščerbatovým vlastním pojetím domácích dějin ovlivněným osvícenstvím. Svědectvím jsou klíčové body ofírské historické paměti. Čtenář zjišťuje, že Ofír byl kdysi dávno zaostalý stát, „nevzdělaný a tonoucí v barbarství.“⁴ Přelomovým a časově značně vzdáleným momentem se staly reformy ofírského cara Peregy, po nichž došlo k rozšíření věd a vzestupu hospodářství, jež mají v ruských dějinách přímou paralelu ve vládě cara Petra I. Velikého (1682–1725). Poté, jak se dozvídáme, byl stát zmítán bojem o trůn a vnitřními nepokoji.⁵ Líčení období po Peregově vládě konvenuje s poměrně neradostným obrazem popetrovské doby, který nacházíme ve Ščerbatových politických spisech, zejména pak ve zmiňovaném pamfletu *O úpadku mravů v Rusku*, vyznačující se na jedné straně bezprecedentním civilizačním vzestupem Ruska a na straně druhé rostoucí požívačností, rozpadem přirozených společenských vazeb a ztrátou smyslu pro obecné zájmy. Další uzlový moment v ofírském historic-

3 Všechny citace textů M. M. Ščerbatova pocházejí z kritického vydání: Михаил Михайлович ЩЕРБАТОВ, *Избранные труды*, Москва 2010. Veškeré překlady do češtiny náležejí autorovi studie.

4 Tamtéž, s. 201.

5 Tamtéž, s. 202.

kém vědomí, s nímž se v románu setkáváme a který už nemá přímou analogii v dějinách Ruska, tvoří vláda moudrého cara Sabakoly (Sabakula) a reformy označované jako obnova impéria. V okamžiku, kdy se vypravěč dostává do Ofíru, se píše rok 1704 po této změně. Konstatujme, že literární Ofír prodělal cestu od barbarství k funkčnímu systému, přičemž se tento přerod odehrál díky rozumem diktovanému zásahu panovnické moci. Právě zde nacházíme zásadní pojitko mezi Ščerbatovem jako politickým myslitelem a Ščerbatovem jako pisatelem utopického románu. Chyby prvního reformátora Peregy musely být napraveny jiným carem, aby bylo dosaženo současného rozumného uspořádání v Ofíru. Podobná očekávání, tentokrát už ve vztahu k Rusku, nacházíme i ve Ščerbatovově publicistice.

ŠČERBATOVOVŮV MYŠLENKOVÝ ODKAZ A UTOPICKÝ OFÍR: VZÁJEMNÉ SOUVISLOSTI

Ofírský státně-společenský model je v mnoha aspektech v souladu se Ščerbatovovými vlastními představami a návrhy. Jako rozhodující faktor v životě každého jednotlivce i společnosti jako celku vystupuje zájem odosobněného státu. V Ofíru, který se vyznačuje celkově mírným zákonodárstvím, nikoli náhodou hrozí nejpřísnější tresty (trest smrti a ztráty cti) za zločiny namířené právě proti státu.

Značně omezená panovnická moc, kterou nacházíme v Ofíru, včetně oddělení moci výkonné a zákonodárné, se vzdaluje ruskému modelu 18. století. Ščerbatov sám vývoj ve své vlasti po smrti Petra I. (1725) vnímá jako chybný, jako postupné sklouzávání k jím nenáviděné samovládě (despocii).⁶ Za nejvýraznější rys ofírského zřízení pokládáme fakt, že se stát opírá o aristokratickou vrstvu, která v něm zaujímá zcela mimořádné, privilegované postavení. Šlechta má v podstatě monopol na nejvyšší funkce a přístup ke dvoru. Ščerbatov do ofírské elity promítá vlastní ideál urozené vrstvy, která je už svou výchovou a po předcích zděděnými ctnostmi povolána nejlépe nést principy obecného blaha a oprostít se od čistě sobeckých zájmů.

V románu se setkáváme s kritikou expanzivní politiky státu a připojování kulturně i etnicky odlišných území.⁷ Ofír nešíří své hranice, nevyvolává útočné války, jen se brání proti nepřátelským útokům. Vedení války ani vojenské triumfy v něm neslouží jako prostředek ke zvyšování autority panovníka a prestiže státu. Car má věnovat pozornost spíše vnitřním záležitostem státu. Tento obecný přístup se odráží například v radách carským dětem. Jedna z těchto rad příznačně zní, že je lepší udělat blahobytnou jednu vesnici, než dobýt celý stát.⁸ Ščerbatov se v Ofíru dokonce snaží nastavit mechanismy, které by zamezily vyvolání zbytečné války. Panovníkovi proto ponechává právo vést z vlastní vůle jen obranné války.

6 Ščerbatov dokonce odmítá despocii (samovládu) uznat za jednu z forem vlády. V despocii podle něj neplatí jiné zákony a pravidla než zvrhlá vůle tyрана. Např. tamtéž, s. 33.

7 Ve své rozpravě *O úpadku mravů v Rusku* Ščerbatov vystupuje jako ostrý kritik zahraniční politiky současné panovnice Kateřiny II., konkrétně dělení Polska a anexe Krymu. Tamtéž, s. 474.

8 Tamtéž, s. 303.

Michail Michajlovič Ščerbatov už na samém počátku cestopisu směřuje ostří kritiky na hmotný symbol moderního Ruska — hlavní město Sankt-Petěrburg, které je v románu skryté pod jménem Peregab. Sídlní město budované z vůle panovníka v nehostinné krajině a za cenu velkých obětí se stává příčinou řady problémů. Omyl cara Peregy byl v Ofiru po nějaké době napraven. Díky moudrému vládci Sabakolovi se centrum státu přesunulo zpět do původního historického sídla Kvama (Moskvy), nacházejícího se uprostřed země. Ofírský Peregab dál funguje jako významný přístav a sídlo vysokých úřadů, ale o ztrátě původního významu svědčí řada ruin kdysi velkolepých staveb, jež přirozeně upoutaly pozornost románového cestovatele.

Ščerbatovův odpor vůči novému centru říše plyne mimo jiné z obecného pravidla, které se v Ofiru uplatňuje, totiž že moc monarchy nemá uměle vytvářet města. Výstavba měst stimuluje nežádoucí sociální mobilitu, vede ke koncentraci velkého množství lidí různých stavů a přispívá k úpadku mravů a ztrátě těch ctností, které sám Ščerbatov pokládá za základ státu.⁹

ŠČERBATOV JAKO POLITICKÝ MYSLITEL A CESTA DO OFÍRSKÉ ZEMĚ: PROTIKLADY

Ščerbatov ve své utopii otevírá otázku univerzální platnosti evropské kultury a její převahy nad ostatními civilizacemi. V románu opakovaně polemizuje s představou o výsadním postavení Evropy a s europocentrickým pohledem na svět. Už v samotném úvodu tvrdí, že cestopis má sloužit jako zdroj poučení pro Evropany.¹⁰ Ščerbatov v románu připouští existenci paralelních, rovnocenných civilizačních center. K tomuto poznání dochází pod vlivem pobytu v Ofiru i hlavní hrdina, který na několika místech kriticky hodnotí evropský způsob vnímání ostatního světa. O konkrétní pozitivní a chvályhodné příklady fungování Ofiru se postupně tříští jeho původní přesvědčení o nadřazenosti Evropy, které si s sebou do země přivezl. Utopická společnost navíc funguje jako autarkní systém, při svém rozvoji se obejde bez komunikace s Evropou a ani do budoucna neuvažuje o pravidelném spojení se světem, i když se předem nezříká přejímání některých užitečných poznatků z cizích zemí. Naproti tomu u Ščerbatova jako politického myslitele hraje evropský příklad a zkušenost křesťanského Západu rozhodující roli při modernizaci Ruska. Ščerbatov ve svých ostatních spisech počítá se zahraničním obchodem a zdůrazňuje jeho význam pro ekonomický rozvoj a blahobyť státu.

Náboženství v Ofiru vychází organicky ze systému zdejšího státu a zapadá do celkového řešení společenské struktury. Náboženské představy obyvatel utopického impéria jsou zcela založené na rozumové spekulaci. Potvrzení existence Nejvyšší Bytosti slouží empirická zkušenost, pozorování okolního světa, jako výsledku Boží kreativity. Ofírská víra se zcela obejde bez zjevení, posvátných textů i církevní duchovní tradice. Cestovatel se dozvídá, že Ofířané vlastně nevědí, kam sahají její počátky. Jejich náboženský systém se nesnaží o hledání věčných pravd, ale slouží v první řadě jako nástroj

⁹ Tamtéž, s. 204.

¹⁰ Tamtéž, s. 180.

výchovy obyvatel. Kněží, kteří jsou voleni z nejctihodnějších občanů, tvoří zvláštní sociální skupinu, ale zároveň působí jako důstojníci místní policie a jako takoví jsou součástí státního aparátu a vykonávají dozor nad společností. Naproti tomu ve svém publicistickém díle Ščerbatov rozhodně nevystupuje jako církevní či dokonce náboženský reformátor. V případě Ruska uvažuje o toleranci vůči jiným konfesím, ale zároveň mluví o pravoslaví jako o dominující víře.¹¹ Ve svých podrobných komentářích k Velké instrukci Kateřiny II. pak vidí jednu z příčin úspěchu reforem Petra I. právě v křesťanství.¹²

PROBLEMATICKÉ MOMENTY ŠČERBATOVOVY VIZE

Při interpretaci románu *Cesta do Ofírské země* se nabízí otázka, nakolik životaschopný a funkční model Ščerbatov předkládá, zejména pokud vezmeme v potaz jeho další politické návrhy. Pozorný čtenář nachází jistý nesoulad mezi tím, jaké obecné mechanismy sám Ščerbatov v utopickém impériu konstruuje, a jeho reálným životem a každodenní realitou. Hlavní hrdina románu se například po svém příjezdu dozvídá, že se Ofír obejde bez složitého systému úřadů. V dalším textu však postupně zjišťujeme, že na stát a jeho výkonné páky jsou přeneseny rozsáhlé pravomoci a kontrola nad životem společnosti, včetně řady sfér soukromého života obyvatel.

Ščerbatov ve své utopické vizi nepočítá s výraznějšími proměnami sociální struktury a neuvažuje o možném vyhrocení sociální otázky, která se zdá být uzavřená jednou provždy. Pisatel románu věří, že sociální neduhy a patologické jevy vyřeší altruismus vládnoucí vrstvy, jenž plyne z vědomí společenského poslání a povinnosti vůči zbytku společnosti, vštěpovaného příslušníkům privilegované šlechty. Případným přestupkům proti společenskému řádu i morálce je možné z velké části předejít kontrolou, vykonávanou zejména prostřednictvím policie. Ščerbatov vkládá do základů fungování ofírské společnosti neotřesitelnou víru v sílu pozitivních příkladů a morálních vzorů, které mají zprostředkovávat v první řadě panovník a šlechtici. V rozhovorech mezi cestovatelem a obyvateli Ofíru do značné míry ponechává stranou hlavní, nejpočetnější vrstvu obyvatel — rolníky, kteří nejsou příjemci vyššího vědění a nejsou nijak zapojeni do správy státu. V zájmu rolníků, k nimž má Ščerbatov celkově paternalistický přístup plynoucí z přesvědčení, že statkářská vrstva zná nejlépe jejich potřeby, promlouvají jiní.

V Ofíru jsme svědky depersonifikace představy o státu. Zdejší vládce je daleko spíše než nositel státní suverenity a moci jen reprezentativní figura, morální vzor pro své poddané. Na druhé straně jsou historické křižovatky Ofíru úzce spojeny s aktivitou panovnické moci. Narážíme tak na nevyjasněnou otázku, jakým způsobem se tak stalo. Moudrý car Sabakola zůstává i kvůli značnému časovému odstupu jen málo zřetelnou, téměř polomytickou figurou. Naznačené chápání historického poslání panovnické moci jako iniciátorky zásadních změn je u Ščerbatova bezpochyby ovlivněno vlastní domácí historickou zkušeností a přímo konvenuje s jeho úvahami

11 Tamtéž, s. 394–395.

12 Tamtéž, s. 54.

o nedostatcích současného Ruska. V jeho interpretaci nedávných ruských dějin nacházíme model reformy shora i očekávání vládců, jenž napravit nedostatky vývoje po vládě Petra Velikého. V podobném duchu Ščerbatov chápe motivaci petrovských reformů jako historicky nutné změny iniciované shora a osudovým způsobem (v kladném i negativním smyslu) poznamenané osobností samotného cara-reformátora.

Ofír tak, jak ho vidí cestovatel 18. století, se sice zformoval v důsledku dvou hlubokých proměn, ale Ščerbatov už nepředpokládá další výrazné zásahy do ofírského systému a nezamýšlí se proto ani nad mechanismem, jak případné zásadní změny provádět. Celkově se zdá, že se v Ofíru „velké“ dějiny zastavily. V románu je čtenáři načrtnut obraz sociálně-politického systému, jehož kontury se měnit nebudou, a zdá se, že není ani důvod, proč by mělo k jejich překreslení dojít. Ofírské impérium zažívá neobyčejně dlouhé, mnoho staletí trvající období stability bez vnitřních turbulencí. Díky Sabakolovým reformám tak vznikl model, mající potenciál vydržet ve svých základních parametrech jednou provždy. Ščerbatov neuvažuje o možných proměnách struktury společnosti, na něž bude muset reagovat státní systém včetně nového rozdělení odpovědnosti za fungování státu mezi jednotlivé sociální vrstvy. V Ofíru se sice na první pohled počítá se změnami v oblasti zákonodárství, ale ve skutečnosti zde autor nastoluje komplikovaný mechanismus, který (zdá se záměrně) brání rychlé novelizaci legislativy. V Ofíru nikoli náhodou panuje značně utilitární pohled na vzdělání a pragmatický přístup k vědění obecně. Humanitní vědy se zdají nepotřebné, neboť z hlediska společnosti chybí nepředvídatelnost vývoje, vše podstatné již bylo objeveno a přeneseno do praxe. Akademie věd v Peregabě, jedno z prvních míst navštívených cestovatelem, se zabývá užitečnými vynálezy, jež by „ulehčily lidskou práci“.¹³

Ščerbatov nevěří v kreativitu většiny společnosti, v iniciativu přicházející zdola. Pomíjí fakt, že vývoj společnosti i státního mechanismu se sune vpřed nejen díky rozumem diktovaným fundamentálním zásahům, ale že součástí organického vývoje se mohou stát i pravidelné korekce reagující na krizové jevy a dílčí krize. Případné vnitřní nepokoje a selhání systému jsou chápány jako nežádoucí exces, nikoli jako impuls ke změně. Ščerbatov se chce jedním osudovým zásahem *pro futuro* zbavit nutnosti takové změny provádět. Podobně vnímá i realie nedávných ruských dějin — palácové převraty nebo zejména Pugačovovo povstání v sedmdesátých letech 18. století. Jeho úvahy vycházejí z víry, že pokud se zapojí rozum, dá se nastolit takový model, který se podobným krizím vyhne. V Ofíru se špatní vládců po více než 1 700 let, které uplynuly od Sabakolova panování, vyskytli jen dvakrát. Ze strany samotných obyvatel jsou pak předmětem pohrdání, jsou vytěsněni z historického vědomí a jejich panování je chápáno jako výjimka daná osobními kvalitami, nikoli jako projev selhání systému. V Ofíru je sice umožněna otevřená kritika panovníka ze strany velmožů, kritické připomínky obyvatel se dokonce shromažďují, zároveň však zůstává nejasný jejich konkrétní dopad. Zdá se, že se jedná spíše o společenský ventil než reálný impuls ke změně.

Ofírský stát představuje *de facto* autarkní a izolovaný systém, kde chybí pravidelná komunikace a výměna poznatků s okolním světem. Jak se už na začátku románu dozvídáme, jeho obyvatelé kontakt se světem „z jistých politických příčin“ ne-

13 Tamtéž, s. 200.

vyhledávají a nepocitují potřebu cizích výrobků.¹⁴ Platí zde sice pravidlo nic u cizinců nechválit ani nehanět, ale všichni cestovatelovi spolubesedníci poměrně tvrdošjně hájí svá stanoviska založená na přesvědčení o převaze a výhodách ofírského modelu. Ofířané, s nimiž cizinec přichází do kontaktu, jsou příznačně schopni ocenit evropský pokrok jen v oblasti vojenství (výzbroj, opevnění měst).

Hlavní roli v životě ofírské společnosti hrají instituce a sociální prostředí, v němž člověk žije. Podle Michaila Ščerbatova právě státní zřízení, forma vlády a zákony formují morálku a charakter člověka. Ruský myslitel 18. století vychází z premisy, že skutečné štěstí jedince závisí na míře jeho integrace do společnosti. Posláním člověka, plynoucím z poznání povinnosti vůči sobě samému i zbytku společnosti, je být prospěšný ostatním a sloužit státu. Ščerbatovův román obsahuje velmi nepravděpodobné, umělé příběhy jedinců, kteří nesou takový ideál a jsou připraveni obětovat se pro jiné. Můžeme mluvit o novodobých sekularizovaných životech svatých, kde na místo Boha a jeho přikázání byl dosazen stát a občanské ctnosti. Ščerbatov věří, že v zájmu obecného blaha jsou lidé ochotni dobrovolně a bez dalších materiálních výhod konat altruistické skutky a překonat své sobecké zájmy. Předvojem a ztělesněním takového ideálu je v Ofíru nejvyšší šlechticko-úřednická vrstva, jež se zřekla rozmařilého života, žije ve skromných příbytcích a své vlastní poslání vidí ve službě státu. V obrazech ze života nejvyšší ofírské vrstvy je do značné míry vytěsněna privátní sféra. Lidský jedinec, jeho soukromý život a společenská role tvoří nedělitelný celek. U ofírské elity, s níž cestovatel přichází do osobního kontaktu, je privátní sféra zcela prostoupena veřejným angažmá, čistě osobní prostor jakoby přestává existovat. V románu převažují rozhovory o záležitostech obecného zájmu a vlastní službě. Hlavní hrdina románu u spolubesedníků z řad byrokratické vrstvy vidí naprostý triumf ctnosti a občanské zodpovědnosti. Podle autorových vlastních slov pak mají i ostatní obyvatelé v úctě postupně ctnost, potom zákon a posléze cara a velmože.¹⁵

Ofírská společnost stojí na víře, že pocit sounáležitosti a odpovědnosti za celek, ležící v základu lidské povahy, se rozvine, pokud se pro to vytvoří vhodné vnější podmínky. Klíčovou roli v procesu formování občanských ctností hraje výchova. Pravidla života Ofířanů shrnují přikázání dvojího katechismu, který je obyvatelům všech vrstev při různých příležitostech opakovaně vtoukán do hlavy. Ščerbatovova vize ideální společnosti pomíná iracionální a temné stránky lidské povahy, nepočítá se spontaneitou lidského jednání. Autor nahlíží člověka v první řadě jako společenskou a politickou bytost. Cestovatel se postupně dozvídá, že v případě úřednické vrstvy je její osobní život reglementován do nejmenších detailů včetně zařízení domu, oblečení a jídla.

Ščerbatov se ve svém románu musí vyrovnat s jednou z hlavních otázek evropské politické filozofie — jak sladit soukromou sféru se zájmy celku, často úzce sobeckou motivaci lidských individuů s obecným blahem. U ruského myslitele 18. století se tento poměr výrazně vychyluje ve prospěch společnosti, s jejímž zájmem je spojeno téměř vše, co se v Ofíru odehrává. Ofírský model vychází z víry v sílu zákonů a v potenciál

14 Tamtéž, s. 179.

15 Tamtéž, s. 180.

výchovy zformovat morálku a probudit v jedinci vědomí odpovědnosti za společnost a stát. Ščerbatov se snaží skloubit (jak se zdá) nesmiřitelné — snahu o klid a stabilitu s lidským štěstím. Individuální svoboda, právo na iracionální jednání a možnost vyvázat se ze sociálních vazeb se v Ofiru ztrácí ve prospěch obecného blaha a kolektivního zájmu.

* * *

Pokud se blíže seznámíme s tradicí vědeckého zájmu o pozoruhodnou osobnost Michaila Michajloviče Ščerbatova,¹⁶ zkoumání jeho intelektuálního dědictví v širším kontextu domácího ruského myšlení epochy osvícenství¹⁷ či obecně utopických projektů,¹⁸ zjišťujeme, že na jeho samotném počátku byl zformován obraz Ščerbatova jako konzervativce a zpátečníka. V sovětské epoše se pak zvýšený akcent kladl na třídní původ autora a Ščerbatov byl vnímán jako hlasatel úzce sobeckých ekonomických zájmů šlechty.¹⁹ Položme si tedy otázku, do jaké míry jsou takové pohledy oprávněné. Při pokusu proniknout k základům Ščerbatovova údajného konzervatismu narážíme na některá problematická místa zpochybňující takto kategorický soud.

Ruský myslitel a historik 18. století považuje za potenciální zlo přílišnou sociální mobilitu a změny v tradiční společenské hierarchii, byť přechody mezi jednotlivými společenskými vrstvami zcela nevyklučuje. Klíčovou roli v byrokratické a mocenské struktuře státu připisuje vlastní šlechtické vrstvě, přičemž většinu společnosti (zejména nevolníky) zbavuje podílu na správě věcí veřejných. Skeptický postoj zastává i vůči kupcům, kteří už z podstaty svého zaměstnání nemohou jako „občané celého světa“ být dobrými a spolehlivými služebníky svého státu. V jeho utopickém románu a v politických projektech se zdá, že uchování sociálního *statu quo* je v bytostném zájmu společnosti jako celku i samotné rolnické masy tvořící většinu obyvatel. Ščer-

16 Viz např. Татьяна Владимировна АРТЕМЬЕВА, *Michail Щербатов*, Санкт-Петербург 1994; Светлана Геннадьевна КАЛИНИНА, *Michail Михайлович Щербатов*, in: М. М. Щербатов, *Избранные труды*, s. 5–26.

17 Viz např. Георгий Валентинович ПЛЕХАНОВ, *Сочинения. Том XXII. История русской общественной мысли (книга третья)*, Москва — Ленинград 1925; Павел Сергеевич ГРАЦИАНСКИЙ, *Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII века*, Москва 1984; Emmanuel WAEGEMANS, *К истории русской исторической мысли: М. М. Щербатов и его „Путешествие в землю Офирскую“*, Русская литература, 1989, № 4, s. 107–119; Нина Федоровна УТКИНА — Валерия Михайловна НИЧИК — Павел Семенович ШКУРИНОВ a kol., *Русская мысль в век Просвещения*, Москва 1991; Павел Семенович ШКУРИНОВ, *Философия России XVIII века*, Москва 1992; Игорь Андреевич ИСАЕВ — Наталья Михайловна ЗОЛОТУХИНА, *История политических и правовых учений России*, Москва 2003.

18 Viz např. Татьяна Владимировна АРТЕМЬЕВА, *От славного прошлого к светлому будущему: Философия истории и утопия в России эпохи Просвещения*, Санкт-Петербург 2005.

19 Typickým příkladem takového přístupu je monografie Ivana A. Fedosova věnovaná Ščerbatovovi: Иван Антонович ФЕДОСОВ, *Из истории русской общественной мысли XVIII столетия*. М. М. Щербатов, Москва 1967.

batov se domnívá a opakovaně dokazuje, že zrušení nevolnictví by znamenalo nejen zásadní hrozbu pro ruský stát, ale v konečném důsledku by nepřineslo prospěch ani osvobozeným nevolníkům.

Zásadní problém, který cítíme za Ščerbatovovou politicko-sociální koncepcí, představuje potřeba vyrovnat se s nutným přijetím evropské civilizace na jedné straně a odlišnými základy ruské historie na straně druhé. V případě imperiálního Ruska se nositelem rozhodující části odpovědnosti za fungování státně-byrokratické mašinérie 18. století i kultury popetrovské doby stala šlechta, jejímž příslušníkem a mluvčím se cítí sám autor. Byla to právě šlechta, jež sice ztělesňovala modernizační (evropeizační) tendence, ale současně tvrdošíjně hájila svá privilegia a výsadní postavení, jak vidíme i na příkladu samotného Ščerbatova. Zmíněný fakt zásadním způsobem ovlivnil tvářnost petrohradského Ruska. Ščerbatov projektuje zcela mimořádné postavení šlechtické vrstvy jako opory státu i směrem do vzdálené minulosti. Pokouší se vytvořit značně mytizovaný obraz světa staré Rusi, v němž právě urozený stav, vědomý si svých závazků vůči vlastní zemi, sehrál v klíčových momentech a dějinných krizích rozhodující roli. Paradoxem ruských dějin však zůstává, že v minulosti tuto úlohu šlechta plně nehrála. Například hlavní obrat ruské historie, tedy reformy přelomu 17. a 18. století, nevzešel z prostředí šlechty, ale stal se dílem osvětleného panovníka používajícího podle mínění Ščerbatova k prosazení svých vysokých cílů despotických metod. Navíc v souladu s koncepcí ruských dějin, jež se v historiografii 18. století prosadila, byly úspěchy Ruska spojeny s obdobím konsolidované, silné panovnícké moci.

Román *Cesta do Ofírské země* lze stěží interpretovat izolovaně od Ščerbatovovy publicistiky, jeho politických a historických spisů. Autor vědomě a nikoli náhodou Ofír přizpůsobuje domácí (ruské) historické zkušenosti a ruským reáliím, byť pod jinými jmény. Ofír bychom mohli považovat za realizaci Ščerbatovových politických konceptů při splnění dvou základních podmínek: v Rusku se může objevit moudrý car (Sabakola), který nejprve provede fundamentální, rozumné reformy a místo sebe nechá vládnout urozenou vrstvu, a Rusko bude zároveň schopno se vyvázat ze svých ekonomických vazeb se světem a role evropské mocnosti, tedy fungovat mimo systém zahraničního obchodu a mezinárodních vztahů. Obě podmínky jsou v reáliích 18. století jen těžko představitelné. Románové impérium nelze ztožňovat s reformovaným popetrovským Ruskem. „Výhodou“ Ofíru je, že se jedná o prostor oddělený od okolního světa. Samotné Rusko, minimálně od doby Petra I. silně angažované v evropské politice, s něčím takovým počítat nemůže. Ofír naproti tomu představuje izolovaný prostor experimentu. Z textu se sice dozvídáme, kdy se děj utopického románu odehrává (druhá polovina 18. století), ale samotné Ofírské impérium se nachází mimo konkrétní souřadnice a obecné procesy světové historie. Právě posledně jmenovaný fakt se ocitá v rozporu se základní logikou vývoje petrohradského Ruska i se Ščerbatovovou interpretací nedávných dějin své vlasti. Podle jeho názoru Rusku nezbyvalo nic jiného než následovat cesty osvětlených evropských národů, a právě díky tomu země dosáhla značného pokroku. Vnitřní potenciál Ruska a tíživé historické dědictví neumožnily tak radikální změnu vycházející pouze z domácích podmínek. Ščerbatov-publicista rozhodně nepočítá s izolací Ruska a dokonce vylučuje možnost, že by se jakýkoli národ mohl obejít

bez kontaktu se světem a přejímání cizích zkušeností. Jeden z výrazných prvků jeho obrazu staré Rusi tvoří ostrá kritika její izolovanosti, předsudků jejích obyvatel vůči cizincům a obav z kontaktu s nimi.

Utopický román *Cesta do Ofírské země* osudově ovlivnila Ščerbatovova reflexe historie Ruska, zejména pak jeho vnímání petrovského období jako zlomového momentu ruských dějin. Docházíme k závěru, že v základu formování románového Ofíru leží snaha o překonání obrazu Petra Velikého tak, jak se zformoval v první polovině 18. století. Ščerbatovův pokus o polemiku s petrovským mýtem mimo jiné znamená, že při vědomí nesporného významu tohoto vládce a pocitu vděku přestává být jeho dědictví nedotknutelné a univerzálně závazné. Naznačená autorova snaha je však jen málo kreativní a objevná. Ščerbatov nenachází nové modely vývoje Ruska a neklade si zásadní otázku, zda je vůbec možné napravit nedostatky petrovské modernizace za použití stejných mechanismů, které ji vyvolaly. Nezbyvá mu nic jiného, než aby na místo cara Petra I. (Peregy) ve své utopii dosadil osobu jiného moudrého vládce — Sabakolu.

Pokud odhlédneme od všech slabin a nedůslednosti jeho politicko-myšlenkových konceptů, Ščerbatov, kriticky reflektující historickou cestu petrohradského Ruska a nespokojený s částí reformy Petra I., otevírá některá pozoruhodná témata, která v budoucnu sehrají důležitou roli v ruském myšlení. Ščerbatov sám vnímá základy imperiálního Ruska jako sice nutnou, ale násilnou a zčásti neorganickou změnu osudově ovlivněnou podmínkami, v nichž probíhala. Tento pohled se promítá i do minulosti Ofíru, neboť i zdejší historické křižovatky nesou stejné rysy, jakými byly prosazeny petrovské reformy v ruských podmínkách. Ščerbatov při uvažování o evropeizaci Ruska vidí vedle celé řady pozitivních rysů i její stinné stránky a neblahé důsledky. V utopickém románu a současně i v dalších aktuálně politických spisech se projevují jeho rozpaky a pochybnosti nad účelností některých změn.

Ščerbatovův román *Cesta do Ofírské země* svědčí o radikálním rozchodu se starou Rusí, který během 18. století v ruských podmínkách pozorujeme, o hloubce předělu mezi myšlenkovým světem vzdělané elity předpetrovského Ruska a petrohradského Ruska. V díle šlechtického historika a myslitele Ščerbatova do uspořádání pozemských záležitostí razantně vstupuje síla a kreativita lidského intelektu, mizí respekt před shůry daným pořádkem tak typický pro autory moskevské Rusi. V utopickém románu, který se stal hlavním tématem této studie, se lidská pospolitost stává materiálem pro rozumem diktovaný experiment. Stát a jeho společnost, jež se díky němu rodí, mají jen málo společných rysů se světem staré Rusi tak, jak ho známe z dobových pramenů. Na druhé straně se pro Ščerbatova minulost vlastní země stává nejen předmětem kritiky a často radikálních odsudků, ale zároveň v souladu s jeho historiozofií zdrojem poučení a současně časoprostorem, kam jsou projektovány představy o morální ušlechtilosti její aristokracie. Ve vzdálenější ruské historii hledá ideál šlechtictví a roli urozené vrstvy jako opory státu nesoucí zodpovědnost za jeho fungování.

Ščerbatovův domnělý šlechtický konzervatismus se dostává do rozporu s logikou jeho úvah o společnosti a člověku jako její součásti. Konzervativní myšlení vychází z představy o neměnných vzorcích povahy člověka. Ščerbatov naopak věří v možnost jejich změny prostřednictvím výchovy a vlivem sociálního prostředí. Svou

představu nejen o Ofíru, ale i budoucnosti Ruska zakládá na formování člověka v duchu státu prospěšných ctností. Na rozdíl od konzervativní skepse k radikálním zásahům do přirozeného vývoje zastává myšlenku o urychlení historických procesů (jak se podle něj ukazuje v nedávné minulosti). V jednom ze svých pozoruhodných textů se dokonce dopočítává data, v němž by Rusko dosáhlo své současné úrovně bez vlády Petra I., a tento okamžik po provedení poměrně sofistikované matematické operace stanovuje na rok 1892.²⁰ Na druhé straně upozorňuje na nebezpečí, která z tohoto procesu plynou (úpadek mravů). V souvislosti s výstavbou měst a společenskou stratifikací například opakovaně vylučuje výraznější neorganické změny.

Naši analýzu románu *Cesta do Ofírské země* můžeme uzavřít konstatováním, že hlavní parametry a logika ščerbatovovského utopického projektu sice přímo vycházejí z autorovy politické filozofie a promýšlení domácí ruské historie, ale podmínky, v nichž tento experiment probíhá a některé jeho projevy, se ocitají mimo realie Ruska 18. století. Dílo nebylo zamýšleno jako programová vize reformem země. Podobné otázky jsou daleko více vtěleny do Ščerbatovových aktuálně politických spisů. Ščerbatov ve svém literárním díle nedosáhl hlavního cíle, který ho podle našeho názoru k napsání tak specifického textu vedl, tedy překonání petrovského mýtu. Překážkou se stal fakt, že sám autor nenašel jiné mechanismy k provedení nutných reformem než panovnickou vůli a nezbavil se představy o dějinném zlomu, jehož hloubka a charakter přímo souvisí s osobností cara, jenž změny uskutečňuje. Navzdory tomu Ščerbatovův román zůstává výjimečným a v mnohém aktuálním textem. Jeho pisatel v něm předjímá diskuzi o základech ruských dějin, která se v prostředí ruské inteligence naplno rozhoří v 19. století a bude pokračovat i ve staletích následujících.

RÉSUMÉ:

Mikhail Mikhailovich Shcherbatov (1733–1790) was one of the most prominent Russian historians of the 18th century and an active participant in contemporary political life. He was a leading and original representative of the Enlightenment culture and philosophical thinking in Russia after the era of Peter the Great. We focus our attention on Shcherbatov's late work — his unfinished utopia *Journey to the Land of Ophyr*. Shcherbatov's utopia reflects upon his own perception of the Russian history based on the myth of a historical fracture resulting from Peter the Great's reforms (1682–1725). Some characteristic features of state and social organization in the Land of Ophyr go far beyond the author's reform efforts that he formulates in his other seminal works (first of all, wisdom based religion, critics of Eurocentrism). It seems to be rather ill-considered to perceive Shcherbatov's multi-dimensional utopia only as a literary vision of Russia's future. The author's polemic against the way in which the modernization in Russia was carried out creates an integrating line all through the text. Therefore, one can interpret Shcherbatov's utopia as a specific reaction to the controversial results of the so-called Westernization in Russia. On the other hand, the proposed solutions often contradict the commonplace idea of Mikhail Shcherbatov as a conservative or even a reactionary who defends the egoistic interests of the nobility.

20 M. M. ЩЕРБАТОВ, Избранные труды, s. 136.

PhDr. Marek Příhoda, Ph.D., works as a lecturer in the Department of East European Studies, Faculty of Arts, Charles University in Prague. He specialises in the literature and history of Eastern and South-Eastern Europe in the Middle Ages and early Modern Age with a focus on intellectual concepts of Muscovy Russia and Croatian Slavism (marek.prihoda@iol.cz).

